

RUNİK TÜRK YAZITLARINDA ANLAMSAL AÇIDAN GEÇİŞLİLİK VE GEÇİŞSİZLİK ÖZELLİĞİNİ ORTAKLAŞA TAŞIYAN EYLEMLER ÜZERİNE

Hatice ŞİRİN USER*

ÖZET

1963'te K. Lüvimov "geçişlilik-geçişsizlik kategorisinin *leksik*, çatı kategorisinin ise *gramatik* birer kategori olduğu"nu ortaya koyarak *çatı* ve *geçişlilik-geçişsizlik* kavramlarını birbirinden ayırarak sistemleştirmiştir. Zeynep Korkmaz da, bu konuda Lüvimov'la aynı fikirde olup "henüz çatı ekleriyle genişletilmemiş kök veya gövde halindeki fiillerde var olan geçişlilik ve geçişsizlik özelliği, fiillerin kendi sözlük anlamlarıyla ilgili olarak asıllarında var olan bir özelliktir." demektedir. Dolayısıyla eylem kök ve gövdelerinin "çatı ekleri" (etken, edilgen, işteş vb.) ile genişletilmesinden sonra beliren geçişlilik ve geçişsizlik özelliği *gramer* kategorisi durumundadır.

Bu yazının konusu Runik Türk yazıtlarındaki hem geçişli hem de geçişsiz özellik taşıyan eylem kök ve gövdeleridir. Bu eylemler için bugüne dek terimsel bir karşılık önerilmemiştir. *Çift çatı*, *ikili çatı* gibi kullanılan terimler, çatı ekleriyle genişlemiş eylemler için kullanılmaktadır. Bu yazıda Türk yazıtlarında anlam değişmesi olmaksızın hem geçişli hem de geçişsiz özellik taşıyabilen bazı eylem kök ve gövdeleri tanıtılacak ve örneklendirilecek, bu durumun nedenleri sorgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Geçişli ve Geçişsiz Fiiller.

ON SOME VERBS BOTH TRANSITIVE AND INTRANSITIVE IN THE TURKIC RUNIC INSCRIPTIONS

ABSTRACT

In 1963, K. Lüvimov systematized the concepts of transitivity and intransitivity by verifying that "the category of transitivity/intransitivity is lexical, but the voice is grammatical". Zeynep Korkmaz shares the same opinion with Lüvimov and says that "the features of transitivity and intransitivity of the verb stems are related to the lexical meanings of these verbs." Hence the transitivity and intransitivity which comes up with the voice suffixes is in the case of grammatical category.

The issue of this article is to emphasize some verbs both transitive and intransitive in the Turkic Runic inscriptions. It has not been offered a term for these verbs up to these point. The terms *çift çatı* and *ikili çatı* in Turkish are used for the verbs, derived from the voice suffixes. The verb stems both transitive and intransitive without semantic change in Turkic Runic inscriptions will be introduced and exemplified in this paper.

Keywords: Old Turkish, Verbs Both Transitive and Intransitive.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, elmek: hatice101@yahoo.com.

Türkçe dilbilgisi kitaplarının bazılarında çatı kavramı ve geçişlilik-geçişsizlik kavramının birbiriyle karıştırıldığına 1963'te Lüvimov dikkati çekmiştir: “Çatı kategorisini geçişlilik-geçişsizlik kategorisiyle karıştırmamalı. Çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisine sıkı bir halde bağlıdır. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bir leksik kategori, çatı kategorisi ise bir gramer kategorisidir. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi çatı kategorisinden daha geniş, çatı kategorisi geçişlilik-geçişsizlik kategorisinden daha dardır. Geçişlilik-geçişsizlik kategorisi bütün fiilleri iki büyük gruba ayırır: Birinci gruba nesne isteyen geçişli fiiller, ikinci gruba nesne istemeyen geçişsiz fiiller girer. Not: Geçişli-geçişsiz fiiller de olabilir” (Lüvimov 1963: 150). Geçişlilik-geçişsizliğin eylem anlamıyla ilgili olduğu, kendisine özgü morfolojik bir görüntüsü olmadığı; eylemin nesneyle bağlantısının *geçişlilik-geçişsizliği*; eylemin özneye bağlantısının ise *çatı* kavramını ortaya koyduğu meselelerine literatürde açıklıklık getirilmiş olmasına rağmen¹ bu konu bazı çalışmalarda hala çözülememiş görülmektedir.

Bu makalede çatı kavramı tartışılmayacaktır; eylem anlamlarındaki farklardan kaynaklanan geçişlilik-geçişsizliğe de değinilmeyecektir. Bu türdeki eylemler, Genel Türkçede olduğu gibi Eski Türkçede de görülmektedir: Örn. *kör-* “görmek” anlamıyla kullanıldığında *yükleme* durumuyla, “bağımlı olmak; itaat etmek” anlamıyla kullanıldığında *yönelme-bulunma* durumuyla kullanılmaktadır: *tabgaç kaganka körti* (BK D 39); *anı körüp ança biliñ* (KT G 13)²; *bunı körüp ança biliñ* (BK K 15) ve bşk.

Bu yazıda anlamında herhangi bir değişme olmadığı halde, bir eylemin hem geçişli hem de geçişsiz özellikle kullanıldığı bazı örneklere işaret edilecektir. Eski Türkçede bu durumu sergileyen az sayıda eylem olsa da, bunlar dikkat çekmektedir. Bu türdeki eylemlerin çoğu “oturmak” ve “yerleşmek” temel anlamını ve bu anlamdan gelişen metaforik anlamları taşımaktadır. İlgi çekici olan nokta, bu eylemler eskiden beri mekâna gereksinim duyan, dolayısıyla yaklaşma-bulunma ekine ihtiyaç duyan ögeler olmasına karşın, bunların tamlayıcılarıyla olan ilişkilerinin yazıt metinlerinde kimi zaman (ekli veya eksiz) yükleme durumuyla kurulmuş olmalarıdır:

1. *olur-*: Özgün anlamı “oturmak” (ED: 150ab) olan bu eylemin yazıtlar dönemi Türkçesinde “ikamet etmek, yerleşmek, yurt tutmak”; “konuşlanmak, mevzilenmek”; “tahta çıkmak; hüküm sürmek, hükmetmek” gibi metaforik anlamlarla kullanıldığını bilmekteyiz. Aşağıdaki cümlelerde *olur-* eyleminin *Ötüken Yış* ve *Ötüken Yir* tamlayıcılarıyla kurduğu ilişkide tamlayıcılar eksizdir:

türk kagan ötüken yışØ olursar iltä buñ yok (KT G 3; BK K 2); *öütükän yirØ olurup arkiş tirkiş ısar nän buñug yok* (KT G 8; BK K 6); *öütükän yışØ olursar bänğü il tuta olurtaçı sän* (KT G 8; BK K 6).

Oysa aynı eylemin tamlayıcıları Eski Türkçe metinlerde çoğu kez yaklaşma-bulunma durumuyla çekimlenmiştir: *elig han ornıña olorguluk* (Maitr O.11); *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burhan täğräsintü olorup* (Maitr. 2.10); *adın yerdä olorga[lırlar]*(HTIII: 0341 HtPek 158 b). Bu örnekler arasında Kül Tigin ve Taryat yazıtlarındaki *bu yirdä olurup tabgaç bodun birlä tüzültüm* (KT G 4-5; BK K 3); altun yışda *oluruñ* tedi (T 31); *öütükän eli täğräs eli ekin ara orkun öğüzdü ...[yet]miş yıl olurmu[ş]* (Ta D 3-4); *anta olurup* äbiñä ittim (ŞU B 3).

Tonyukuk Yazıtı'nda geçen *çogay kuzın kara kumug olurur ärtimiz* (T 7) cümlesinde, *olur-* eyleminin *çogay kuzı* ve *kara kum* yer adlarıyla ilişkisinin akkuzatifle kurulmuş olması dikkat çekicidir. Birinci örnekte iyelikli gövdelerde kullanılan akkuzatif eki kullanılmış olması, ikinci

¹ Bkz. *Türk Gramerinin Sorunları II*, Filiz Kılıç'ın konuşma kaydı, 235.s.; Korkmaz 2003: 541-542.

² Eylemin “görmek” anlamıyla *anar körü biliñ* (KT G 11; BK K 8)

örneğin de akkuzatif olduğunu bizzat doğrulayan bir tanık durumundadır. Elbette birinci yer adının araç durumu olduğu da düşünülebilir; ancak *karlukug tabarın alıp* (ŞU G 5); *işig küçin* [bermi]ş (ärti) (O 5) gibi örnekler, iki tamlayıcıdan birinin -G diğerinin -n ekli olduğuna kanıttır.

2. kon-: “(bir yere) yerleşmek, (bir yeri) mesken tutmak” anlamlı eylem, *olur-* gibi hem eksiz (nominatif) hem de yüklem durumu ekiyle tamlayıcı almaktadır. *olur-*’tan farkı ise, yazıtlar dönemi Türkçesinde yaklaşma-bulunma durumu ekiyle tamlayıcı almamış olmasıdır:

beriyä çoğay yış töğültün yazıØ konayın tesär türk bodun ölsikiğ (KT G 6-7; BK K 5); *ötükän yerig konmuş teyin eşidip biriyäki bodun kurıyaki yıriyaki öñräki bodun kälti* (T 17) *kasar korugØ kontı çıt tikdi örgin yaratdı yaylad[ı]* (Tes G 2); *ol yerimin subumun konar köçär bän* (Ta B 4);

3. kışla-: “(bir yerde) kış mevsimini geçirmek; kışlamak” anlamlı eylemin, yazıtlar dönemi Türkçesindeki örneklerde, tamlayıcısıyla olan ilişkisi yalnızca yüklem durumunda olmasına karşın, *kışla-* eyleminin yapısal denkleri *yayla-* ve *yilla-* eylemleri, -DA ekli tamlayıcılar almışlardır³. ŞU G 2’de geçen *çıtımın yayladım* cümlesi ise, aynı yazıttaki *ötükän irin kışladım* ve KT K 8’deki *amga korugin kışlap* ile sözdizimsel denklik içindedir:

amga korugin kışlap yazıña oguzgaru sü taşıkdımız (KT K 8); *otuz artukı eki yaşıma amğı korugin kışladukda yut boltı* (BK D 31); *ötükän irin kışladım* (ŞU D 7).

4. bin-: Temel anlamı “ata binmek” olan bu eyleminin, yazıtlar dönemi Türkçesinde tamlayıcısıyla ilişkisi ekli/eksiz yüklem durumunda kurulmuştur:

än ilki tadıkın çorın boz [atıg binip oplayu tãgdi (KT D 32); *ekinti işbara yamtar boz atıg binip tãgdi* (KT D 33); *kül tigin bayırkun[un ak adgırığ] binip oplayu tãgdi* (KT D 35-36); *kül tigin azman akıg binip oplayu tãgdi* (KT K 5); *kül tigin azman akıg binip tãgdi* (KT K 6).

alp şalçı ak atın binip tãgmiş (KT D 40); *alp şalçı akın binip oplayu tãgdi* (KT K 2; 2-3; 3-4); *kül tigin az yağızın binip oplayu tãgip bir ärig sançdı* (KT K 5); *kül tigin az yağızın binip tãgdi* (KT K 7-8); *kül tigin ögsüz akın binip tokuz ärän sançdı* (KT K 8-9); [...] *özlükün binip o[playu tãgip]p üç ärig sançdı* (KÇ 15); *kül iç çor anta kesrä karlukka yäm[ä] süñüş[dük]dä idil akın binip oplayu tãgip sança ıdıp tupulu ünti* (KÇ 19)⁴.

üçünç yegän silig bãgün kãdimlig torug at binip tãgdi (KT D 33); *kül tigin başgıl boz at binip tãgdi* (KT D 37); *tür[giş bodun e]tdükdä kül iç çor özlüki yãgrän at binip* (KÇ 15).

Yukarıdaki cümlelerden de anlaşıldığı gibi genellikle bir mekâna gereksinim duyan “oturmak”, “yerleşmek”, “bulunmak”, “binmek” gibi anlamlar taşıyan eylemlerin tamlayıcılarıyla olan ilişkilerinde bazı düzensizlikler görülmektedir. Bu cümlelerde fiil-tamlayıcı ilişkilerini şöyle formülleştirebiliriz:

toponim/cins ad +Ø (eksiz) → eylem (*ötükän yir/yış Ø olur-*; *ötükän yirØ olur-*; *anı Ø olur-* (ŞU D 10); *çoğay yış töğültün yazı Ø kon-*; *kasar korug Ø kon-*; *at Ø bin-*).

toponim/cins ad + -G (yüklem durumu eki → eylem (*ötükän yerig kon-*; *kara kumug olur-*; *atıg bin-*; *adgırığ bin-*; *akıg bin-*).

³ [...]z başınta *kasar kurıdın örgin anta itüdim çıt anta tokıdım yay anta yayladım yaka anta yakaladım* (ŞU D 8); *tabışgan yıl bişinç ayka tãg[i ... yıl]ka ö[tükän yış b]aşınt[a] [as ö]ñüz başınta iduk baş kidin[tä] yabaş toku[s] bältirint[e] anta yayladım* (ŞU D 8-9); *bars yılka yılan yılka eki yıl yayladım* (Ta B 1-2); *ulu yılka ötükan ortusınta as öñüz baş kan iduk baş kidinintä yayladım* (Ta B 2); *takıgu yıl[ka] yordım yilladım* (Ta G 2)

⁴ -G ve -n yüklem durumu ekleri, Kül Tigin’in kendisine ait atları belirlemek açısından da önemli olabilir. İyelik akkuzatifliler KT’e ait atlar, -G akkuzatifliler ise, metinde de belirtildiği gibi, aslen *Tadık Çor*, *Alp Şalçı*, *Işbara Yamtar*, *Bayırku* gibi kişi ve kavimlere ait olup onlardan ganimet alınanlar olmalıdır.

toponim/cins ad + -n (yükleme durumu eki) → eylem (*çoğay kuzın olur-*; *yerimin subumın kon-/ köç-*; *amga korugın kışla-*; *ötükän irin kışla-*; *atın bin-*; *akın bin-*; *yagızın bin-*; *özlükün bin-*).

Erdal *türk kagan ötükän yış olursar* cümlesiyle ilgili olarak, “başka örneklerde *olor-* eyleminin bulunmayı (lokatif) yönettiğini, bu cümlede ise *yış*’ın *local* görevde *nominative* olduğunu söyler ve hareket edilen/devinilen mekâna *nominative* durumdaki bir ad aracılığıyla da isnatta bulunulabileceğini *yol yoridaçı yalñuklar*” örneğiyle belirtir: “*türk xagan ötükän yış olursar* (KT S3) ‘If the Turk ruler stays in the Ötükän mountain forest, ...’ has nominative *yış* in local function; elsewhere *olor-* governs the locative. The space one moves through can also be referred to by a nominal in the nominative, e.g. in *yol yoridaçı yalñuklar* (MaitH XX 13r16) ‘people travelling on roads’.” (2004: 364-365). Eski Türkçe ve Genel Türkçede bu eylemin hemen hemen tüm sintaktik kullanımlarında, tamlayıcısı lokatif ekini taşımakta olsa da, bu “yer görevindeki nominatif durumu” daha yakından incelemek ve sonuca ulaşmak zor olsa da bunun nedenini sorgulamak gerekir.

Grønbech, yazıtlar dönemi Türkçesindeki bu durumu fark etmiş; ancak özel adlarla sınırlı tutmuştur. Yazıtlarda yer adları ve yer adları gibi kullanılmış kavim adlarının dışında, özel adların hal eki almadıklarını, yüklem hali eki almış yer adına rastlanmadığını, ancak bazı istisnaların olduğunu belirtmiştir. Grønbech’in bu bağlamda özellikle üzerinde durduğu konu ise, geçişli eylemlerin nesnelere yüklem durumu eki almaları ve almamaları olmuştur. Yer gösteren kelimelerin eski dilde yüklem hali eki yardımıyla fiilden ayrıldıklarını *ötükän yerig konmuş*; *ötükän irin kışla-* gibi örneklerle gösteren Grønbech, örnek cümle eylemlerinin geçişli geçişsiz ortak özelliklerine hiç değinmemiştir (1995: 129, 132-133). Kononov, geçişlilik kavramlarını düz ve dolaylı geçişlilik olarak ikiye ayırmış; düz geçişli fiillerin akkuzatif ekli; dolaylı geçişli fiillerin ise datif, lokatif, ablatif ve vasıta ekli tamlayıcılar alabildiklerini söylemiştir. (1956: 109; 274-276). Alyılmaz, *ötükän yer olur-*, *ötükän yış olur-*; *ötükän yerig olur-*, *kara kumug olur-* örneklerini mekânda (yerde) bulunma hali başlığı altında değerlendirerek, işin, hareketin yapıldığı mekânın datif ve lokatifin yanı sıra bu eklerle ve *üzä*, *sayu*, *ara* edatları ve *+TA üzä* yapısıyla ifade edildiğine dikkati çekmiştir (1994: 61). Karahan, “Fiil-Tamlayıcı İlişkileri Üzerine” başlıklı makalesinde fiil-tamlayıcısı ilişkisinin varlığını fiilin anlamının, biçim ve niteliğini ise o dili kullananların belirlediğini; bazı fiillerin tamlayıcılarındaki hal eklerinin lehçe ve ağızlara göre farklılık göstermesinin bu ilişkiyi algılayıştaki tasavvur farklılığından kaynaklandığını belirtmiş ve bu konuda *atı binmek* örneğini vermiştir (1997: 212). Bu örnek, konuyla ilgili bir çok çalışmada belirleyicidir. *bin-* eyleminin tamlayıcısıyla kurduğu ilişkinin Eski Türkçedeki tüm örneklerde ekli/eksiz yüklem durumuyla çekildiğini, bu durumun KB’de, hatta eski Oğuz Türkçesinde sürdüğünü görmekteyiz: *atın bin-* (KB 576, 1608, 3068, 3283, 3835 vb.), *at bin-*, *Buraki min-* vb. (TS). Moğolcada “binmek” anlamı taşıyan *una-* eyleminin günümüzde yüklem durumu ekli tamlayıcıya ihtiyaç duyduğunu belirtmeliyiz. (Ersoy 2006: 84). Buna karşılık bu eylem günümüz Türkiye Türkçesinin yazı dilinde yönelme durumu ekiyle (ata bin-) çekimlenmektedir.

Yazıtlar dönemi Türkçesinde *bin-* eylemi, geçişliliğe yol açan çatı eki *-Dir*’ı aldığı anda bile, tamlayıcısının *+KA* eki yerine *üzä* edatıyla çekimlenmesi ilgi çekicidir: *at üzä bintürä* karış sökdüm (T 25). \emptyset *üzä* ve *+TA üzä* yapıları, yazıtlarda *olur-* eyleminin gerçekleştiği yeri bildirmek için de kullanılmıştır: *tarduş bodun \emptyset üzä şad olurtum* (BK D 14-15); *tokuz oguz bodun \emptyset üzä kagan olurtı tir* (T 9); *kişi oglınta üzä açüm apam bumın kagan istämi kagan olurmuş* (KT D 1; BK D 3); *ol törüdü üzä açim kagan olurtı* (KT D 16; BK D 14). BK D 21’deki *näj yılsıg bodunta üzä olurmam* cümlesinin dengi, KT D 26’da *näj yılsıg bod(u)nka olurmam* biçiminde kaydedilmiştir. *+KA* eki ile *+TA üzä* yapısının benzer işlevde kullanıldığının kanıtı sayabileceğimiz

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/1 Winter 2011

bu örnekle, *at üzä bintür-* ibaresi arasındaki yapısal paralellik, Eski Türkçe döneminde *atka bintür-* kullanımının da olabileceğini akla getirmektedir.

SONUÇ

Türkçede tamlayıcının niteliği, Kononov ve Karahan'ın da belirttiği üzere 1. eylemin anlamıyla değişebilir, 2. fiil-nesne ilişkisinin algılanmasındaki farklılıktan kaynaklanabilir. Oysa Köktürk yazılı döneme ait yukarıda listelediğimiz eylemlerin anlamlarında herhangi bir değişiklik olmadığı halde, üstelik aynı dönemde, hatta aynı metinde, tamlayıcı niteliklerinin değişkenlik gösterebildiğini görmekteyiz. Bu durum, fiil-nesne ilişkisinin algılanmasındaki farklılıktan kaynaklansaydı, tek bir yazıcının elinden çıkan metinlerde söz konusu değişkenliğin olmaması gerekirdi. Acaba Eski Türkçede anlamında herhangi bir değişme olmadığı halde, bir eylemin hem geçişli hem de geçişsiz özellikle kullanılması, yükleme ve yaklaşma-bulunma durumu eklerindeki arkaik bir görev düzensizliğinden mi kaynaklanmaktaydı? Tamlayıcısıyla olan ilişkisinde bu tutarsızlığın görüldüğü eylemlerin çoğunun “oturmak” ve “yerleşmek” temel anlamını taşıması, bu eylemlerin tamlayıcılarının daha Eski Türkçe döneminden itibaren yaklaşma-bulunma durumu ekiyle de çekimlenebilmesi, -G ve -KA eklerinin Eski Türkçe öncesi dönemdeki etimolojik birliğiyle ilişkili olabilir mi?

KAYNAKLAR

- ALYILMAZ, C. (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum.
- ERDAL, M. (2004), *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden: Brill Academic Publishers.
- ERSOY, F. (2006), “Moğolca ve Türkçede Fiil-Tamlayıcı İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2006, Sayı: 20, 81-98.
- GRÖNBECH, K. (1995), *Türkçenin Yapısı* (Çeviren: M. Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAHAN, L. (1997), “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, Sayı 549, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 209-213.
- KONONOV, A.N. (1956), *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LÜBİMOV, Konstantin (1963), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatlı Ekleriyle Türetilen Fiiller”, *Türk Dili*, Cilt XIII, Sayı 147, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 150-155.
- SEVORTYAN, E. V. (1960), “Türk Dillerinde Fiillerin Geçişli (Transitif) Geçişsiz (İntransitif) Olmalarına Dair”, *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 181-190.
- Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara 1999: Türk Dil Kurumu Yayınları.